

Examining the Prophet's *Sīrah* (Life and Conduct) Regarding the Initiation of Hostilities Prior to the Call to Islam and the Quality of Its Citation by Jurists of the Two Major Islamic Schools (A Case Study of the Campaign of Banu al-Muṣṭaliq)

Seyyed Hossein Fallahzadeh (Corresponding Author)¹, Ebrahim Salehi Hajiabadi²

1. Associate Professor, Department of History, Baqir al-Olum University, Qom, Iran. Fallahzadeh@bou.ac.ir

2. PhD Graduate in Islamic History, Baqir al-Olum University, Qom, Iran. salehi.eb@gmail.com

Abstract

This article aims to conduct a critical, interdisciplinary (historical-jurisprudential) study of one of the prominent cases where the Prophetic *Sīrah* (life and conduct) is cited for the inference (*istinbāṭ*) of legal rulings (*aḥkām*). As a case study, this research examines the “Campaign (*Ghazwa*) of Banu al-Muṣṭaliq” and how Imāmī (Shi’a) and Sunnī jurists have cited this event to prove the “permissibility of launching a surprise attack against the enemy”. The ultimate objective is to demonstrate the crucial point that an uncritical and selective reliance on a single historical report, without considering competing reports, evaluating their chain of transmission (*isnad*) and content (*matn*), and assessing it against the entirety of the Prophetic *Sīrah*, can lead to the inference of rulings that not only lack a solid historical foundation but may also conflict with the ethical and legal principles governing warfare in Islam. This research seeks to clarify a correct methodology for utilizing history in jurisprudential inference and derivation. The central question of this research has two levels: At the historical level: between the two conflicting reports concerning how the battle of Banu al-Muṣṭaliq began (the report of calling to Islam before battle and the report of a surprise attack), which is more credible and why? At the jurisprudential level: Assuming this conflict exists, on what methodological basis have a number of earlier and later Shī’a and Sunnī jurists chosen only the report of the surprise

Cite this article: Fallahzadeh, Seyyed Hossein, Salehi Hajiabadi, Ebrahim, M.M. (2025). Examining the Prophet's *Sīrah* (Life and Conduct) Regarding the Initiation of Hostilities Prior to the Call to Islam and the Quality of Its Citation by Jurists of the Two Major Islamic Schools (A Case Study of the Campaign of Banu al-Muṣṭaliq). *History of Islam*, 27(1), p. 95-122. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.62940.2246>

Received: 2025/06/15

Revised: 2025/09/11

Accepted: 2025/11/18

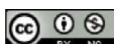
Available online: 2026/06/20

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

attack and, based on it, derived the ruling of the permissibility (*ibāḥa*) (and in some cases, recommendation (*istihbāb*)) of a surprise attack – even without the need to re-issue a call to an enemy who had previously received the call to Islam? Is this derivation compatible with the principle of “prioritizing the call over fighting” (*taqdīm al-da‘wah ‘alā al-qitāl*), which is emphasized in other texts and the continuous (*mustamirr*) Prophetic *Sīrah*?

This research employs a descriptive-analytical method, with data collected through library research. The methodological framework of the article combines analytical historiography and comparative jurisprudence (*fiqh muqāran*). The process was as follows: First, all reports concerning the nature of the commencement of the Banu al-Muṣṭaliq campaign were extracted from the most important historical, ḥadīth, and *Sīrah* sources of both schools, prioritizing early and primary sources. These were then organized into two completely distinct and contradictory categories. Second, through direct reference to jurisprudential and argumentative (*istidlālī*) works of both schools (from early to later jurisprudence), all instances of citing this campaign as proof for the permissibility of surprise attacks, along with the exact wording of the jurists’ arguments, were collected and categorized.

In the analysis phase, the article critically evaluates the historical reports internally, considering the preferences of specialized historians (such as al-Wāqidī and Ibn Sa‘d). Subsequently, it conducts an external analysis, assessing each report against the definitive (*qaṭ‘ī*) Prophetic *Sīrah* in other events and general directives related to *jihād* (e.g., the command to Imam ‘Alī (AS) in Yemen and Khaybar, the prohibition of night raids (*tabyīt*), and the emphasis on an initial call). Finally, the jurists’ methods of argumentation are critiqued from the perspective of the principles of citing history in jurisprudence (e.g., addressing conflicting reports, rational reconciliation (*jam‘ ‘aqlī*), and recourse to external indications (*qarā‘in khārijīyyah*)).

The significant findings of this research are:

1. The existence of an evident and unresolved conflict at the historical core of the issue: Sources present two completely different “narrations” (*riwāyāt*) of how this campaign began; accepting one leads to opposing jurisprudential conclusions.

2. The predominance of a selective and uncritical approach in jurisprudential citation: The results indicate that many of the jurists examined (from al-Shāfi‘ī and al-Sarakhsī to Shaykh al-Ṭūsī, ‘Allāmah al-Ḥillī, and Ṣāhib al-Jawāhir) merely relied on citing a specific historical statement (“that the Prophet (SAWA) raided Banu al-Muṣṭaliq...”), without:

- Acknowledging the existence of a conflicting and stronger report (the report of the call).
- Providing a clear reason for preferring their chosen report.
- Critically examining the chain of transmission of the surprise attack report (which typically traces back to ‘Abd Allāh ibn ‘Umar).
- Synthesizing this action with the Prophet’s other actions in different campaigns.

3. The preference for the “call” report from the perspective of specialized historiography: The investigation revealed that early, authoritative historians of the *Sīrah*, such as al-Wāqidī in *al-Maghāzī* and Ibn Sa‘d in *al-Ṭabaqāt*, explicitly state that the report containing the call is more firmly established and credible. This preference historically weakens the foundation of the jurists’ argument.

4. The conflict between the surprise attack report and the totality of Prophetic *Sīrah*: By presenting multiple pieces of evidence from the sources of both schools (the ḥadīth of Yemen, the prohibition of night raids, the statement of Ibn ‘Abbās, etc.), this research clearly demonstrates that a general and emphasized principle in the Prophetic *jihādī Sīrah* is the “call to Islam before the commencement of armed conflict”. The action attributed in the second report, if accepted, appears to be a singular exception requiring special justification, not a rule-establishing (*qā‘idah-sāz*) proposition.

5. Jurisprudential-ethical implications: The implication of this jurisprudential derivation could potentially justify indiscriminate attacks and disregard for the opportunity to issue the call and complete the proof (*ithmām al-ḥujjah*), which conflicts with the spirit of Islamic teachings regarding the protection of non-combatants and the ethics of war.

This research concludes that the derivation of the “permissibility of surprise attack” based on the Prophet’s conduct in the Banu al-Muṣṭaliq campaign rests on a weak foundation. This weakness stems not from the absolute invalidity of the *Sīrah* as a source of jurisprudence, but rather from deficiencies in the methodology employed to utilize it. The article demonstrates that the jurists in question fell into the trap of viewing history through a single narrative and neglected comparative and comprehensive analysis. Correct jurisprudential derivation in such cases requires following logical steps: first, compiling all relevant historical reports and evaluating the credibility of each according to historical and ḥadīth criteria. Second, synthesizing these reports with other *Sīrah* evidence on the subject to discover the general rule (*qā‘idah kullīyyah*). Third, in cases of conflict, providing a reasonable justification for preferring one report or specifying (*takhṣīṣ*) the general rule. In the issue of surprise attacks, this process appears not to have been properly followed, resulting in a *fatwā* issued on the basis of the weaker report. This research emphasizes the necessity of a critical re-reading of such historical citations in jurisprudence and paying greater attention to the principles of historical criticism and *Sīrah* studies within the process of deriving legal rulings.

Keywords: Prophetic *Sīrah* (Life and Conduct), Campaign of Banu al-Muṣṭaliq, Integration of Jurisprudence and History, Surprise Attack, Jurisprudence of *Jihād*.

دراسة سيرة النبي ﷺ في بدء القتال قبل الدعوة إلى الإسلام ومدى استناد فقهاء الفريقين إليها غزوة بني المصطلق أنموذجا

سيد حسين فلاح زاده^١، ابراهيم صالحى حاجى آبادى^٢

١. أستاذ مشارك في قسم التاريخ، جامعة باقر العلوم، قم، إيران (الباحث المسؤول) Fallahzadeh@bou.ac.ir

٢. حاصل على درجة الدكتوراه في تاريخ الإسلام، جامعة باقر العلوم، قم، إيران 3alehi.cb@gmail.com

الملخص

تهدف هذه الدراسة إلى إجراء دراسة نقدية -بينية (تاريخية -فقهية)، لأحد أبرز موارد الاستناد إلى السيرة النبوية في استنباط الأحكام الفقهية، مركزةً على غزوة بني المصطلق أنموذجا وكيفية استناد الفقهاء من الإمامية وأهل السنة إلى هذه الواقعة لإثبات جواز الهجوم المباغت على العدو. ويكمن هدف الدراسة في استجلاء حقيقة أساسية، مفادها أن الاعتماد غير النقدي والانتقائي على تقرير تاريخي واحد دون الأخذ بالاعتبار التقارير المعارضة، وتقييم صحة الرواية سنداً ودلالة، وقياس ذلك مع مجمل السيرة النبوية، كلها قد تؤدي إلى استنباط أحكامٍ، لا تفتقر إلى الأساس التاريخي المتين فحسب، وإنما قد تتعارض أيضاً مع المبادئ الأخلاقية والأصول الحقوقية السائدة في الحرب في الإسلام.

من هذا المنطلق، فتسعى هذه الدراسة إلى إيضاح منهجية سليمة؛ للاستفادة من المادة التاريخية في عملية الاستنباط الفقهي. تتمحور الإشكالية الرئيسة للبحث حول مستويين: على المستوى التاريخي: أيّ من التقريرين المتعارضين بشأن كيفية بدء القتال في غزوة بني المصطلق (تقرير الدعوة قبل القتال أو تقرير الهجوم المباغت)، يحظى بدرجة أعلى من الاعتبار والقوة؟ ولماذا؟ وعلى المستوى الفقهي: مع افتراض وجود التعارض، فما هو الأساس المنهجي الذي اعتمد عليه عددٌ من فقهاء الشيعة وأهل السنة، المتقدمين منهم

استناداً إلى هذه المقالة: فلاح زاده، سيد حسين، صالحى حاجى آبادى، ابراهيم (١٤٠٤)، دراسة سيرة النبي ﷺ في بدء القتال قبل الدعوة إلى الإسلام ومدى استناد فقهاء الفريقين إليها غزوة بني المصطلق أنموذجا. تاريخ الإسلام، ٢٧ (١)، ص ١٣٢-٩٥.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2023.62940.2246>

<https://hiq@bou.ac.ir>

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

والمُتأخّرين، في اختيار تقرير الهجوم المباغت، فقاموا باستنباط حكم جواز (وفي بعض الأحيان استحباب) الهجوم المباغت، حتى دون الحاجة إلى تجديد الدعوة لمن سبق أن بلغته دعوة الإسلام؟ وهل يمكن الجمع بين هذا الاستنباط ومبدأ تقديم الدعوة على القتال، والذي أكّدت عليه النصوص الأخرى والسيرة النبوية المطردة؟

تعتمد هذه الدراسة على المنهج الوصفي التحليلي، مع الاستفادة من البيانات الببليوغرافية، وبيّنتي إطارها المنهجي على أساس الجمع بين الكتابة التاريخية التحليلية والفقه المقارن، وتتضمّن المحطّات التالية: أولاً: استخراج جميع الروايات والتقارير ذات الصلة بكيفية بدء غزوة بني المصطلق، من أهمّ المصادر التاريخية والروائية وكتب السيرة لدى الفريقين، مع إعطاء الأولوية للمصادر المتقدّمة والأولية، ثم تصنيفها ضمن مجموعتين متميزتين ومتعارضتين بصورة كاملة؛ ثانياً: الرجوع مباشرة إلى المصادر الفقهية والاستدلالية المتقدّمة منها والمتأخّرة. لدى الفريقين، وجمع جميع موارد الاستناد إلى هذه الغزوة لإثبات جواز الهجوم المباغت، مع توثيق نصوص استدلالات الفقهاء وتصنيفها؛ ثالثاً: التقسيم الداخلي للتقارير التاريخية مع نظرة نقدية، وفقاً لترجيحات المؤرّخين المتخصصين، وفي طليعتهم الواقدي وابن سعد، ثم فحصها وتقييمها الخارجي في ضوء السيرة النبوية الثابتة في الوقائع الأخرى والأوامر العامة المرتبطة بالجهاد، كوصيّة النبي (صلى الله عليه وآله وسلم)، للإمام علي (عليه السلام)، في اليمن وخيبر، والنهي عن التبييت، والتأكيد على الدعوة الابتدائية؛ رابعاً: وضع منهج استدلال الفقهاء في بؤرة النقد، في ضوء أصول الاستناد إلى التاريخ في ميدان الفقه، بما في ذلك مراعاة تعارض الروايات، والجمع العقلاني بينها، والاعتماد على القرائن الخارجية.

وقد أسفرت الدراسة عن النتائج الآتية: ١. وجود تعارض واضح وغير محسوم في النواة التاريخية للمسألة؛ حيث تقدّم المصادر روايتين مختلفتين تماماً بشأن بداية هذه الغزوة، بحيث تترتّب على قبول كلّ منهما نتائج فقهية متغايرة؛ ٢. غلبة المنهج الانتقائي وغير النقدي في الاستناد الفقهي؛ إذ تبين النتائج أن عدداً كبيراً من الفقهاء الذين شملتهم الدراسة، (من الشافعي والسرخسي إلى الشيخ الطوسي والعلامة الحلي وصاحب الجواهر)، قد اقتصروا على الاستناد إلى قضية تاريخية محدّدة: «أَنَّ النَّبِيَّ أَغَارَ عَلَى بَنِي الْمُصْطَلِقِ ...»، دون الإشارة إلى وجود رواية معارضة وأقوى منها، هي رواية الدعوة، والإتيان بدليل واضح لترجيح الرواية التي اعتمدها، ودراسة سندية لتقرير الهجوم المباغت، المنتهي عادة إلى عبد الله بن عمر، والمقارنة بين ممارسة الرسول هذه وبين سائر ممارساته في الغزوات الأخرى؛ ٣. رجحان تقرير الدعوة من منظور الكتابة التاريخية

المتخصصة؛ إذ أظهرت الدراسة أن عدداً من كبار المؤرخين المتقدمين في السيرة، كالواقدي في المغازي وابن سعد في الطبقات، صرحوا بأن التقرير المتضمن للدعوة أكثر ثبوتاً واعتباراً، الأمر الذي يضعف الأساس التاريخي الذي استند إليه الفقهاء في استدلالهم؛^٤ تعارض تقرير الهجوم المبالغت مع مجمل السيرة النبوية؛ فتكشف الدراسة، من خلال شواهد متعددة من مصادر الفريقين، كحديث اليمن، والنهي عن التبعية، وكلام ابن عباس وغيره، أن الدعوة إلى الإسلام قبل إشعال نيران القتال، تشكل مبدأً عاماً ومؤكداً في السيرة الجهادية للنبي (صلى الله عليه وآله وسلم)، وعليه، فإن الممارسة المنسوبة إليه في التقرير الثاني. على فرض ثبوته. تبدو حالة استثنائية، تحتاج إلى تفسير خاص، وليست قضية، يمكن بناء حكم فقهي عليها؛^٥ الآثار الفقهية والأخلاقية: فإن الاستناد الضمني إلى هذا الاستنباط الفقهي قد يؤدي إلى تبرير الهجمات غير التمييزية وتجاهل فرصة الدعوة وإتمام الحجة، وهو ما يتعارض مع روح التعاليم الإسلامية في خصوص دعم المدنيين ومراعاة الضوابط الأخلاقية في الحرب.

وتستنتج هذه الدراسة أن استنباط حكم جواز الهجوم المبالغت، استناداً إلى السيرة النبوية في غزوة بني المصطلق، يقوم على أساس ضعيف، لا يأتي من عدم المصادقية المطلقة للسيرة، بوصفها مصدراً فقهياً، بل ينبع من القصور في منهج الاستفادة منها. وتبين الدراسة أن الفقهاء قد وقعوا في فخ الاعتماد على رواية واحدة، وأغفلوا التحليل المقارن والنظرة الشمولية. وترى الدراسة أن الاستنباط الفقهي السليم في مثل هذه القضايا، يقتضي اتباع سلسلة من الخطوات المنطقية، هي: ١. إحصاء جميع التقارير التاريخية ذات الصلة وتقويم مصداقيتها كلها، وفق المعايير التاريخية والحديثية،^٢ الجمع بين هذه التقارير وسائر شواهد السيرة، لاستخراج قاعدة عامة،^٣ تقديم تبرير علمي معقول عند ترجيح أحد التقارير أو تخصيص قاعدة عامة عند وجود التعارض. يظهر أن هذه العملية لم تتم بصورة صحيحة في مسألة الهجوم المبالغت، مما أفضى إلى صدور فتوى مستندة على التقرير الأضعف. وتؤكد هذه الدراسة على ضرورة إعادة قراءة نقدية لهذه الاستنتاجات التاريخية في الفقه، والاهتمام البالغ بمبادئ النقد التاريخي ودراسة السيرة في عملية استنباط الأحكام الشرعية.

الكلمات المفتاحية: السيرة النبوية، غزوة بني المصطلق، العلاقة بين الفقه والتاريخ، الهجوم المبالغت،

فقه الجهاد

بررسی سیره پیامبر ﷺ در آغاز نبرد پیش از دعوت به اسلام و کیفیت استناد فقیهان فریقین به آن (مطالعه موردی: غزوه بنی مصطلق)

سید حسین فلاح زاده^۱، ابراهیم صالحی حاجی آبادی^۲

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران (نویسنده مسئول) Fallahzadeh@bou.ac.ir

۲. دانش آموزخته دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران 3alehi.eb@gmail.com

چکیده

گزارش‌های تاریخی گاه مستند برخی احکام فقهی قرار می‌گیرند. شیوه استناد فقیهان به این گزارش‌های تاریخی، یکی از عرصه‌های نوپدید برای پژوهش‌های تاریخی است. این پژوهش با هدف بررسی انتقادی کیفیت استناد فقیهان امامیه و اهل سنت به رویداد تاریخی غزوه در فرایند استنباط حکم فقهی «جواز حمله غافل‌گیرانه به دشمن» انجام شده است. این پژوهش با روش وصفی - تحلیلی و از طریق گردآوری کتابخانه‌ای داده‌ها انجام شده است. در گام نخست، گزارش‌های چگونگی آغاز غزوه بنی مصطلق از منابع اصلی سیره و تاریخ همچون المغازی واقدی، الطبقات ابن سعد، صحیح بخاری و منابع شیعی استخراج شد؛ سپس آرا و استدلال‌های فقهی مبتنی بر این گزارش‌ها از کتب فقهی فریقین مانند الام شافعی، المبسوط سرخسی، المبسوط و تهذیب الاحکام شیخ طوسی، تذکره الفقهاء و جواهر الکلام علامه حلی، جمع‌آوری و محتوای آن به روش مقایسه‌ای تحلیل شد. این تحلیل بر پایه ارزیابی اعتبار گزارش‌ها با معیارهای تاریخ‌نگارانه

استناد به این مقاله: فلاح زاده، سید حسین، صالحی حاجی آبادی، ابراهیم (۱۴۰۴). بررسی سیره پیامبر ﷺ در آغاز نبرد پیش از دعوت به اسلام و کیفیت استناد فقیهان فریقین به آن (مطالعه موردی: غزوه بنی مصطلق)، ۲۷(۱)، ۹۵-۱۲۲. ص.

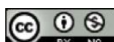
<https://doi.org/10.22081/hqiq.2023.62940.2246>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۳/۳۰

<https://hiq@bou.ac.ir>

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم ﷺ

نوع مقاله: پژوهشی
© ۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

و سنجش سازگاری آنها با سیره کلی نبوی در باب جهاد انجام گرفته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد بی‌توجهی فقیهان به تنوع گزارش‌های تاریخی و استناد به یک دسته از گزارش‌ها بدون اشاره به گزارش معارض آن یا بدون ذکر دلیل ترجیح یک گزارش بر دیگر گزارش‌ها از یک سو و توجه نداشتن به سیره مستمره نبوی مبنی بر تقدم دعوت بر قتال از سوی دیگر، زمینه‌ساز تجویز حمله غافل‌گیرانه از سوی برخی فقیهان شده است.

کلیدواژه‌ها: سیره پیامبر، غزوه بنی‌مصطلق، پیوند فقه و تاریخ، حمله غافل‌گیرانه، فقه جهاد.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین موضوعات مطرح شده در مورد سیره نبوی، جهاد و موضوعات مرتبط با آن همچون انواع و کیفیت و شرایط آن است. سیره جهادی پیامبر ﷺ از جمله منابع مورد استفاده فقیهان در استنباط احکام در باب جهاد است. یکی از مهم‌ترین گزارش‌هایی که فقیهان برای فتوادادن به آن تمسک کرده‌اند، غزوۀ بنی مصطلق و کیفیت استناد آنان به این گزارش تاریخی است. نوع و برداشت فقیهان از این واقعه در بیان کیفیت فتوای نبرد در زمان حاضر است. مقاله حاضر می‌کوشد ضمن بررسی گزارش‌هایی که درباره غزوۀ بنی مصطلق نقل شده است، به بررسی و تحلیل این گزارش‌ها و فتوای فقیهان بپردازد. هدف از انجام این پژوهش، بررسی اصل حمله غافل‌گیرانه در سیره پیامبر ﷺ و نوع استناد فقیهان به آن است؛ از این رو این تحقیق دارای اهمیت و ضرورت است که شماری از فقیهان با استناد به گزارش‌های نه‌چندان معتبر تاریخی، در صدد فتوادادن بر جواز حمله غافل‌گیرانه برآمده‌اند. از جمله آثاری که به این موضوع پرداخته‌اند، مقاله «بررسی اهمیت اصل غافل‌گیری در جنگ‌های پیامبر اکرم ﷺ و کاربرد آن در عصر حاضر»، نوشته سعید فیروزی و هدایت‌الله حسینی است.^۱ هدف نویسندگان در این تحقیق، نشان دادن اهمیت اصل غافل‌گیری بالهام از تدابیر پیامبر ﷺ و پاسخ به این پرسش است که آیا در عصر حاضر می‌توان از این سیره بهره برد؟ تفاوت تحقیق پیش‌رو با این مقاله در نوع استناد و تحلیل و نقد و بررسی دیدگاه فقیهان که مقاله پیش‌گفته کمتر به نقد و بررسی مستندات تاریخی این موضوع همت گماشته است. مقاله دیگر «اصول جنگ و ارتباط آن در عملیات ویژه و مشترک»، نوشته قدرت‌الله پیرزادفرد است.^۲ در این تحقیق هرچند به اختصار به اصل حمله غافل‌گیری پرداخته شده است، بررسی آن در سیره پیامبر ﷺ و تطبیق آن در فقه بررسی نشده است.

۱. دو فصلنامه پژوهش‌های علوم نظامی دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)، پاییز و زمستان ۱۳۹۹ ش، ش ۲، ص ۱۸۱ - ۲۱۱.

۲. فصلنامه علوم و فنون نظامی، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، شماره ۴، ص ۱۳۷ - ۱۴۹.

«غافل‌گیری» به معنای «ناگهانی و بی‌خبر»^۱ و «کسی [است] که بی‌خبر بر کسی حمله‌ور شود»^۲. در اصطلاح نظامی یعنی اجرای عملیات در زمان و مکان و طریقی که برای دشمن غیرمنتظره بوده است؛ به طوری که برای مقابله، پیش‌بینی‌های لازم را به عمل نمی‌آورد و فرصت واکنش را ندارد.^۳ معادل این مفهوم در زبان عربی، «غار» به معنای غافل است؛^۴ به طوری که «هم غارون» یعنی «هم غافلون»^۵ و همین لفظ نیز در منابع فقهی با استناد به گزارش تاریخی «اغار [النبی] علی بنی مصطلق» به معنای حمله غافل‌گیرانه به کار رفته است.^۶ در منابع تاریخی این حمله غافل‌گیرانه در مواردی از جمله پیش از دعوت یا در شب گزارش شده که از مصادیق حمله غافل‌گیرانه است.

«سیره» اسم مصدر و گرفته شده از ریشه «سیر» است، جمع آن سیر و سیرات است که دارای معانی مختلفی از جمله سلوک،^۷ سنت،^۸ طریقه و روش است.^۹ سیره به دو نوع مذموم و ممدوح تقسیم می‌شود.^{۱۰} سیره در اصطلاح اصول فقه به بنای عمل انسان‌ها در طول تاریخ بر انجام یا ترک فعلی اطلاق می‌شود.^{۱۱} بنابراین سیره نبوی به روش و نوع رفتار پیامبر ﷺ در جنبه‌های مختلف زندگی اطلاق می‌شود.^{۱۲} در تحقیق پیش‌رو مراد از سیره نبوی، همان

۱. عمید، فرهنگ فارسی، بی‌تا، ذیل واژه غافل‌گیر.

۲. دهخدا، لغت‌نامه، ۱۳۷۶، ذیل واژه غافل‌گیر.

۳. بیان، اصول و قواعد اساسی رزم، ۱۳۹۹، ص ۱۳۸.

۴. ابن حجر، فتح الباری، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۲۳.

۵. ابن اثیر، النهاية فی غریب الحديث والاثر، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۳۵۵؛ زبیدی، تاج العروس، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۳۰۴.

۶. شیخ طوسی، المبسوط، ۱۳۸۸ق، ج ۲، ص ۱۱؛ علامه حلی، تذکره الفقهاء، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۴۴؛ علامه حلی، مختلف الشیعة، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۳۹۳؛ مروارید، الینایع الفقهیة، ۱۴۱۰ق، ج ۳۱، ص ۷۹.

۷. مرکز المعجم الفقهی، المصطلحات، بی‌تا، ص ۱۴۳۷.

۸. جوهری، الصحاح، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۲۱۳۹؛ ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۳۸۹؛ طریحی، مجمع البحرین، ۱۴۰۸ق، ج ۶، ص ۲۶۸.

۹. ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۳۸۹.

۱۰. سعدی، القاموس الفقهی، ۱۴۰۸ق، ص ۱۸۴.

۱۱. قلی‌زاده، واژه‌شناسی اصطلاحات اصول فقه، ۱۳۷۹، ص ۱۲۰.

۱۲. ر.ک: مطهری، سیری در سیره نبوی، ۱۳۸۱، ص ۴۸ - ۵۴.

روش و نوع رفتار پیامبر ﷺ در مورد بخشی از تاریخ درباره یک حادثه یا شخص است. تحقیق حاضر با روش کتابخانه‌ای به تحلیل و بررسی این واقعه و تطبیق فتاوی فقیهان با گزارش صحیح در مورد غزوه بنی مصطلق پرداخته است.

غزوه بنی مصطلق

بنی مُصْطَلِق قبله‌ای مشهور از بنی خُزاعه بودند. مصطلق بن سعد بن عمرو بن ربیعہ پدر آنها به شمار می‌رفت.^۱ غزوه بنی مصطلق در روز دوشنبه دوم شعبان سال پنجم^۲ یا ششم هجری رخ داد.^۳ نام دیگر غزوه بنی مصطلق، غزوه مُرْسِیع است. مرسیع نام چاه یا نهری متعلق به خزاعه^۴ و بنی مصطلق بود؛^۵ شعار مسلمانان در این غزوه، «یا مَنْصُورِ اَمّت» بود.^۶ این غزوه بعد از غزوه بنی قریظه (پنجم هجری) رخ داد.^۷ در این نبرد تنها یک تن از مسلمانان به شهادت رسید و ده تن از بنی مصطلق کشته و سایر افراد به اسارت گرفته شدند.^۸ در منابع تاریخی - روایی، دو گزارش متضاد درباره کیفیت شروع این غزوه نقل شده است که هر کدام جداگانه نقد و بررسی قرار خواهد شد.

گزارش اول: دعوت بنی مصطلق به اسلام قبل از حمله

بر اساس این گزارش، پیامبر اسلام ﷺ قبل از آنکه به بنی مصطلق حمله کند، ابتدا آنها را به اسلام دعوت کرد، سپس با تیری که از سوی دشمن به سمت مسلمانان پرتاب شد، نبرد آغاز

۱. شوکانی، نیل الاوطار، ۱۹۷۳ م، ج ۸، ص ۵۵.

۲. واقدی، المغازی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۴؛ المروزی، مسند ابن راهویه، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۳۷.

۳. ابن عبدالبر، الاستذکار، ۲۰۰۰ م، ج ۱، ص ۳۰۲.

۴. طریحی، مجمع البحرین، ۱۴۰۸ ق، ج ۴، ص ۳۳۶.

۵. نویری، نهاية الارب، بی تا، ج ۱۶، ص ۴۰۲.

۶. ابن ابی عاصم، الآحاد و المثانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۵، ص ۲۸۳؛ طبرانی، المعجم الاوسط، بی تا، ج ۶، ص ۱۳۵.

۷. حاکم نیشابوری، معرفة علوم الحديث، ۱۴۰۰ ق، ص ۲۳۹.

۸. واقدی، المغازی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۴۰۷؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، بی تا، ج ۲، ص ۶۴.

شد. واقدی (م ۲۰۷ ق) گزارش را چنین نقل می‌کند: «... وقتی پیامبر ﷺ به مریسع رسیدند، خیمه‌ای از نی برای عایشه و ام سلمه که همراه ایشان بودند برپا کردند. دولشکر برای نبرد مقابل هم ایستادند. پیامبر ﷺ اصحاب خود را به صف کرد و پرچم مهاجران را به ابوبکر و پرچم انصار را به سعد بن عبادۀ داد، سپس آن حضرت به عمر بن خطاب دستور داد تا خطاب به بنی مصطلق بگوید: "بگوئید: لا اله الا الله تا جان و اموال خودتان را از هلاکت حفظ کنید". عمر چنین کرد؛ اما بنی مصطلق نه تنها از پذیرش دعوت خودداری کردند، بلکه با پرتاب تیر به سمت مسلمانان آغازگر جنگ نیز شدند؛ در اینجا بود که پیامبر ﷺ دستور حمله داد»^۱.

افزون بر واقدی، این گزارش را بزرگان دیگری از اهل سنت چون بیهقی (۴۵۸ ق)، ذهبی (۷۴۸ ق)، ابن‌کثیر (۷۷۴ ق)، مقریزی (۸۴۵ ق) و صالحی شامی (۹۴۲ ق) نقل شده است^۲ و شماری از اهل سنت از جمله ابن‌سعد (۲۳۰ ق) نیز این گزارش را با اندک تفاوتی نقل کرده‌اند.^۳

بر اساس این گزارش، پیامبر اسلام ﷺ غافل‌گیرانه به بنی مصطلق حمله نکرد، بلکه ابتدا در مقابل آنها صف آرایی کرد، پرچمداران را مشخص و کسی را برای دعوت به اسلام نزد آنها فرستاد؛ همه این موارد گویای آن است که حمله غافل‌گیرانه نبود؛ افزون بر این، بنی مصطلق با پرتاب تیر آغازگر جنگ بودند.

گزارش دوم: جواز حمله غافل‌گیرانه

در مقابل گزارش بالا، روایتی کاملاً متضاد چنین نقل شده است: پیامبر ﷺ حمله‌ای غافل‌گیرانه به بنی مصطلق کرد و آنها را شکست داد. ابن‌ابی‌شیبۀ (م ۲۳۵ ق)، احمد بن

۱. واقدی، المغازی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۴۰۷.

۲. بیهقی، دلائل النبوة، بی‌تا، ج ۴، ص ۴۸؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ۱۴۲۲ ق، ج ۲، ص ۲۶؛ ابن‌کثیر، السيرة النبوية، ۱۴۲۰ ق، ج ۳، ص ۲۹۸؛ ابن‌کثیر، البداية و النهاية، ج ۴، ص ۱۷۸؛ مقریزی، امتاع الاسماع، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۲۰۴؛ صالحی شامی، سبل الهدی، ۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۳۴۵.

۳. ابن‌سعد، الطبقات الکبری، بی‌تا، ج ۲، ص ۶۴؛ ابن‌سعد، غزوات الرسول و سرایاه، ۱۴۰۱ ق، ص ۶۴.

حنبل (م ۲۴۱ ق)، بخاری (م ۲۵۶ ق)، نسائی (م ۳۰۳ ق)، ابن جارود (م ۳۰۸ ق)، طحاوی (م ۳۲۱ ق)، طبرانی (م ۳۶۰ ق) و ... با عباراتی نزدیک به هم و به صورت مستند روایتی را چنین نقل کرده‌اند: عبدالله بن عون آورده است: «نامه‌ای به نافع مولای عبدالله بن عمر نوشته^۱ و از وی این‌گونه سؤال کردم: آیا قبل از قتال باید دعوت به اسلام صورت پذیرد؟ نافع در پاسخ نوشت: در صدر اسلام چنین بود و قبل از نبرد در ابتدا باید دشمن به اسلام دعوت می‌شد؛ سپس [در صورت عدم پذیرش اسلام] به دشمن حمله می‌شد؛ اما در غزوه بنی مصطلق، پیامبر ﷺ روش دیگری را برگزید و بدون آنکه بنی مصطلق را دعوت به اسلام کند، غافل‌گیرانه بر آنها حمله کرد؛ «به صورت ناگهانی بر بنی مصطلق حمله کردند، درحالی‌که آنها در غفلت بودند و حیوان‌های آنها در حال آب خوردن بودند؛ پس شماری از آنها را کشتند و کودکانشان را به اسارت گرفتند».^۲ باید توجه داشت کلمه «غارون» جمع «غار» به معنای غافل است^۳ و «هم غارون» یعنی «هم غافلون».^۴ بر این اساس پیامبر ﷺ هنگامی که بنی مصطلق در حال غفلت بود، بر آنها یورش بردند.^۵

بخاری ضمن بیان این روایت، تصریح می‌کند: «عبدالله بن عمر که در غزوه بنی مصطلق شرکت داشت، این روایت را گزارش کرده است».^۶ بی‌هقی نیز ضمن بیان این گزارش تصریح دارد: «بنی مصطلق در مریسع بودند که مورد حمله غافل‌گیرانه پیامبر ﷺ قرار گرفتند».^۷

۱. حاکم نیشابوری، المستدرک، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۵.

۲. «اغار علی بنی المصطلق و هم غارون و انعامهم تسقى علی الماء فقتل مقاتلتهم و سبی ذراریهم»؛ ابن ابی شیبہ، المصنف، ۱۴۰۹ ق، ج ۷، ص ۶۴۶ و ج ۸، ص ۵۰۴؛ ابن حنبل، مسند احمد، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۱؛ صحیح البخاری، ۱۴۰۱ ق، ج ۳، ص ۱۲۲؛ نسائی، السنن الکبری، ۱۴۱۱ ق، ج ۵، ص ۱۷۱ - ۱۷۲؛ ابن جارود، المنتقی من السنن المسنده، ۱۴۰۸ ق، ص ۲۶۲؛ طحاوی، شرح معانی الآثار، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۲۰۹؛ طبرانی، المعجم الکبیر، ۱۴۰۵ ق، ج ۲۴، ص ۵۹؛ طبرانی، المعجم الأوسط، بی‌تا، ج ۶، ص ۱۰۴؛ رک: العینی، عمدة القاری، بی‌تا، ج ۱۳، ص ۱۰۱.

۳. ابن حجر، فتح الباری، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۲۳.

۴. ابن اثیر، النهاية فی غریب الحدیث و الاثر، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۳۵۵؛ زبیدی، تاج العروس، ۱۴۱۴ ق، ج ۷، ص ۳۰۴.

۵. ابن حجر، فتح الباری، بی‌تا، ج ۷، ص ۳۳۳.

۶. بخاری، التاريخ الکبیر، بی‌تا، ج ۵، ص ۳.

۷. بی‌هقی، السنن الکبری، بی‌تا، ج ۹، ص ۷۹.

در منابع روایی شیعه نیز شبیه همین عمل و سیره پیامبر ﷺ روایت شده است؛ قاضی نعمان مغربی (م ۳۶۳ ق) با استناد به حمله غافل گیرانه پیامبر ﷺ به بنی مصطلق، بر این باور است: «لازم نیست قبل از حمله، دشمن به اسلام دعوت شود، بلکه اگر قبلاً دشمن به اسلام دعوت شده باشد، همین برای حمله غافل گیرانه کفایت می کند».^۱

علامه حلی (م ۷۲۶ ق) برای آنکه توجیهی برای «جواز حمله غافل گیرانه در غزوه بنی مصطلق و لزوم دعوت قبل از حمله» بیان کند، تصریح دارد: «نیازی نیست قبل از حمله، مشرکان و کفار به اسلام دعوت شوند، بلکه حتی اگر دعوت اسلام به آنها رسیده باشد و آنها از اسلام مطلع باشند، در این صورت نیز دعوت محقق شده و می توان به دشمن حمله غافل گیرانه کرد».^۲

بر اساس این خبر که علمای فریقین نقل کرده اند و آن را قبول دارند، حمله غافل گیرانه به دشمن جایز است و صرف اطلاع او از اسلام یا دعوتی که قبلاً از وی شده است، کفایت می کند.

گفتنی است برخی چون بغوی (م ۵۱۰ ق)، علامه حلی (م ۷۲۶ ق)، طباطبائی (م ۱۲۳۱ ق) و نجفی (م ۱۲۶۶ ق) بر این باورند که غزوه بنی مصطلق و حمله غافل گیرانه به آنها در شب اتفاق افتاد؛^۳ در حالی که در منابع اصیل و تاریخی لفظ «لیلاً» نیست و این برخلاف گزارش هایی است که بیان می کند پیامبر ﷺ در شب به دشمن حمله نمی کرد و اگر شب هنگام به دشمن می رسیدند، تا صبح صبر می کردند و سپس به دشمن حمله می کردند.^۴

۱. نعمان مغربی، دعائم الاسلام، ۱۳۸۳ ق، ج ۱، ص ۳۷؛ نوری، مستدرک الوسائل، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۱، ص ۳۰.

۲. علامه حلی، مختلف الشیعة، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۳۹۴.

۳. بغوی، معالم التنزیل فی تفسیر القرآن، بی تا، ج ۳، ص ۲۷۴؛ علامه حلی، منتهی المطلب، بی تا، ج ۲، ص ۹۰۹؛ شیخ نجفی، جواهر الکلام، ۱۳۶۶، ج ۲۱، ص ۸۲؛ طباطبائی، ریاض المسائل، ۱۴۱۲ ق، ج ۷، ص ۵۱۱.

۴. ر.ک: ابویعلی، مسند ابی یعلی، بی تا، ج ۶، ص ۴۳۱؛ ابن حبان، صحیح ابن حبان، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۱، ص ۴۹؛ ابن عربی، احکام القرآن، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۰؛ شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ۱۳۶۵، ج ۶، ص ۱۷۴؛ حر عاملی، وسائل الشیعة، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۵، ص ۶۳.

فتوای فقیهان درباره حکم حمله غافل گیرانه

در باب جهاد در فقه بحثی مطرح می شود که آیا جایز است ناگهانی و غافل گیرانه به دشمن حمله کرد یا نه؟ شماری از فقیهان حمله غافل گیرانه را جایز می دانند و برخی از آنها صرف اطلاع و آگاهی دشمن از اسلام را در جواز حمله غافل گیرانه کافی می دانند. آنها برای اثبات مدعای فقهی خود به به گزارش دوم از نبرد بنی مصطلق استناد کرده اند؛ این حکم را بیشتر فقیهان شیعه و اهل سنت پذیرفته اند که در ادامه به برخی آرا و دیدگاه های آنها اشاره می شود.

شافعی (م ۲۰۴ ق) از فقهای چهارگانه اهل سنت با استناد سیره و عمل پیامبر ﷺ در حمله غافل گیرانه به بنی مصطلق و نقل این گزارش از عبدالله ابن عمر، این قبیل حمله را جایز می داند.^۱ وی در کتاب دیگر خود با استناد به همین عمل پیامبر ﷺ، حمله غافل گیرانه به خانه های دشمنان را نیز جایز برمی شمرد و در این میان اگر آسیبی به زنان و کودکان وارد شود، هیچ گناهی متوجه حمله کننده نیست؛^۲ چراکه مسلمانان به خانه های شرک حمله کردند و زنان و کودکان نیز از مشرکان هستند؛ «همانا پیامبر ﷺ نیز غافل گیرانه بر بنی مصطلق حمله کردند، در حالی که آنها در غفلت بودند و مشغول [لذت بردن از] نعمت هایشان بودند».^۳ شافعی در مسئله دیگری، حمله غافل گرانه شبانه یا روزانه بر دشمن را با استناد به خبری که عبدالله بن عون از نافع مولای ابن عمر نقل می کند، [گزارش دوم بالا] جایز می داند.^۴

سرخسی (م ۴۸۳ ق) از دیگر عالمان اهل سنت، با استناد به سیره پیامبر ﷺ در حمله غافل گیرانه به بنی مصطلق تصریح دارد: «حمله به دشمن در شب یا روز بدون آنکه آنها را

۱. شافعی، المسند، بی تا، ص ۳۱۴.

۲. همو، الرسالة، بی تا، ص ۳۰.

۳. همو، الام، ۱۴۰۳ ق، ج ۷، ص ۳۶۹.

۴. همان، ج ۴، ص ۲۵۳.

به اسلام دعوت کنیم، اشکالی ندارد؛ چراکه پیامبر ﷺ نیز درحالی که بنی مصطلق غافل بودند، به آنها حمله کرد.^۱ عبدالله بن قدامه (م ۶۲۰ ق) از فقیهان حنفی نیز همین فتوا را نقل و مستند خود را روایت ابن عمر درباره حمله غافل گیرانه پیامبر ﷺ بر بنی مصطلق قرار داده است.^۲ شبیه همین فتوا و مستند را نیز گروه دیگری از فقیهان اهل سنت از جمله المزنی (م ۲۴۶ ق)، نووی (م ۶۷۶ ق)، ابن نجیم مصری (م ۹۷۰ ق)، شربینی (م ۹۷۷ ق) و کحلانی (۱۱۸۲ ق) ثبت کرده‌اند.^۳

در میان عالمان شیعه نیز فتوای جواز «حمله غافل گیرانه به دشمن» با استناد به سیره پیامبر ﷺ در حمله غافل گیرانه به بنی مصطلق بیان شده است؛ بر همین اساس شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) با استناد به گزارش دوم از نبرد بنی مصطلق، حمله غافل گیرانه را جایز می‌شمارد.^۴ وی در جای دیگر از کتاب مبسوط خود باز بر همین مطلب این گونه تأکید می‌کند: «می‌توان بر دشمن حمله غافل گیرانه کرد، همان گونه که پیامبر ﷺ چنین کاری را با بنی مصطلق کرد».^۵

علامه حلی (م ۷۲۶ ق) از دیگر عالمان شیعه نیز ضمن بیان مطالب شیخ طوسی، در ابتدا تقدم دعوت را شرط می‌داند؛ سپس تصریح می‌کند: «به صورت ابتدایی و غافل گیرانه می‌توان بر دشمن حمله کرد [قبل از دعوت آنها به اسلام]؛ همان گونه که پیامبر ﷺ این گونه بر بنی مصطلق حمله کرد، درحالی که آنها غافل و در امان بودند و شترهایشان از آب

۱. سرخسی، المبسوط، ۱۴۰۶ ق، ج ۱، ص ۳۱.

۲. ابن قدامه، المغنی، بی تا، ج ۱، ص ۳۸۶.

۳. المزنی، مختصر المزنی، بی تا، ص ۲۷۱؛ نووی، المجموع، بی تا، ج ۱۹، ص ۲۸۶؛ ابن نجیم مصری، البحر الرائق، ۱۴۱۸ ق، ج ۵، ص ۱۲۸؛ شربینی، مغنی المحتاج، ۱۳۷۷ ق، ج ۴، ص ۲۲۳؛ کحلانی، سبل السلام، ۱۳۷۹ ق، ج ۴، ص ۴۶؛ شوکانی، نیل الاوطار، ۱۹۷۳ م، ج ۸، ص ۵۲ - ۵۴.

۴. شیخ طوسی، المبسوط، ۱۳۸۸ ق، ج ۲، ص ۱۳.

۵. همان، ص ۱۱. گفتنی است شیخ طوسی در کتاب دیگر خود برخلاف این سخن تصریح دارد: «ولا یبتدون بالقتال الا بعد ان یدعوا الی الاسلام من التوحید و العدل و القیام بارکان الاسلام فاذا ابوا کله او شیئا منه حل قتالهم» (شیخ طوسی، الرسائل العشر، بی تا، ص ۲۴۲).

می نوشیدند»^۱. علامه حلی در جای دیگر فراتر از این نظر، تصریح دارد: «تفاوتی نمی کند کسی که دعوت اسلام به او رسیده باشد، کافر حربی باشد یا ذمی؛ بنابراین در ابتدا و بدون دعوت آنها به اسلام، می توان غافل گیرانه به آنها حمله کرد، همان گونه که پیامبر ﷺ با بنی مصطلق چنین کرد»^۲.

شهید ثانی (م ۹۶۵ ق) نیز در بیان جواز حمله غافل گیرانه بیان می دارد که اگر یک بار دشمن به اسلام دعوت شده باشد، در مرتبه دوم نیاز به دعوت مجدد نیست و این روش و سیره پیامبر ﷺ در حمله به بنی مصطلق بود.^۳

شیخ نجفی (م ۱۲۶۶ ق) صاحب جواهر نیز با استناد به فتوای شماری از عالمان شیعه، وجوب دعوت قبل از حمله را برای کسانی که قبلاً دعوت به آنها رسیده است، منتفی می داند؛ او از ادله ای که برای اثبات مدعای خود بدان استناد می کند، همین گزارش حمله غافل گیرانه پیامبر ﷺ بر بنی مصطلق است.^۴ عجیب آنکه نجفی ذیل بیان مسئله «و یکره الارغارة علیهم لیلاً»، ضمن استناد به قول شماری از عالمان، استناد به برخی روایات و تعلیل اینکه اگر حمله شبانه و غافل گیرانه صورت پذیرد، در این میان شاید گروهی که کشتن آنها جایز نیست همانند زنان و کودکان و ... کشته شوند، باز با استناد به حمله غافل گیرانه پیامبر ﷺ بر بنی مصطلق، انجام حمله غافل گیرانه در شب را بدون اشکال و خالی از کراهت می شمارد!^۵

در میان معاصران از علمای شیعه نیز شماری مطلب و استدلال شیخ طوسی را برای بیان جواز حمله غافل گیرانه به دشمن بیان کرده اند.^۶ برخی دیگر ذیل بیان تفسیر این فراز

۱. علامه حلی، تذکره الفقهاء، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۴۴؛ علامه حلی، مختلف الشیعة، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۳۹۳.

۲. علامه حلی، منتهی المطلب، بی تا، ج ۲، ص ۹۰۵.

۳. شهید ثانی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۸۷.

۴. شیخ نجفی، جواهر الکلام، ۱۳۶۶، ج ۲۱، ص ۵۳.

۵. همان، ص ۸۲.

۶. مروارید، الینایع الفقهیة، ۱۴۱۰، ج ۳۱، ص ۷۹ - ۸۲.

«ولا تعدوا» از آیه «وقاتلوا فی سبیل الله الذین یقاتلونکم»^۱ با استناد به رأی شیخ طوسی مبنی بر جواز سیره پیامبر ﷺ در مورد حمله غافل گیرانه به بنی مصطلق، تصریح دارند: «شارع اجازه حمله غافل گیرانه به دشمن را در هنگام غفلت او داده است، هر چند در این میان زنان و کودکان نیز کشته شوند».^۲

گفتنی است این گونه نیست که تمام فقیهان شیعه قائل به جواز حمله غافل گیرانه به دشمن باشند، بلکه شماری از آنها ضمن بیان دیدگاه برخی از فقیهان متقدم، در نوع استدلال و کلام آنها تأمل کرده اند و ضمن بیان همان گزارش «حمله غافل گیرانه پیامبر ﷺ به بنی مصطلق»، تأکید دارند: «لکن افضل آن است که در هر صورت دعوت صورت پذیرد»؛^۳ هر چند همین عالم در جای دیگر و از باب اضطرار و برای حفظ جان مسلمانان، با استناد به همان روایت جمهور اهل سنت [گزارش دوم از نبرد بنی مصطلق] این عمل را جایز می داند.^۴

نکته دیگری که ذکر آن لازم است اینکه در منابع فقهی شیعه^۵ و اهل سنت تنها عبارت «ان النبی ﷺ اغار علی بنی المصطلق» بدون سند بیان و مورد استناد قرار گرفته است.^۶ در حالی که امری به این مهمی که با جان و مال مردم به ویژه کودکان و زنان که قتل آنها جایز نیست، مواجه است، باید در ابتدا سند و محتوای آن بررسی دقیق شود؛ سپس در صورت تثبیت حجیت آن روایت، بر اساس آن فتوا صادر گردد؛ اما در شماری از منابع فقهی این اصل اولی اصلاً رعایت نشده است!

۱. بقره: ۱۹۰.

۲. احمدی میانجی، الاسیر فی الاسلام، ۱۴۲۲ق، ص ۱۰۵.

۳. طباطبائی، ریاض المسائل، ۱۴۱۲ق، ج ۷، ص ۴۹۴.

۴. همان، ص ۵۱۱.

۵. شیخ طوسی، المبسوط، ۱۳۸۸ق، ج ۲، ص ۱۱؛ علامه حلی، تذکره الفقهاء، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۴۴؛ علامه حلی، مختلف الشیعة، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۳۹۳؛ از عبارت «ما روی ان النبی اغار...» استفاده کرده است. علامه حلی، منتهی المطلب، بی تا، ج ۲، ص ۹۰۵؛ مروارید، ینایع الفقهیه، ۱۴۱۰ق، ج ۳۱، ص ۷۹.

۶. شافعی، الام، ۱۴۰۳ق، ج ۷، ص ۳۶۹؛ سرخسی، المبسوط، ۱۴۰۶ق، ج ۱۰، ص ۳۱؛ ابن قدامه، المغنی، بی تا، ج ۱، ص ۳۸۶؛ ابن قدامه تنها نوشته است: «وقد روی ابن عمر ان النبی اغار...». ابن نجیم مصری، البحر الرائق، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۱۲۸؛ شربینی، مغنی المحتاج، ۱۳۷۷ق، ج ۴، ص ۲۲۳.

ارزیابی دو گزارش

همان‌گونه که گذشت، درباره غزوه بنی مصطلق دو گزارش متفاوت و متضاد نقل شده است؛ فقیهان فریقین با استناد به یکی از این دو گزارش و طرد گزارش دیگر، فتوا به «جواز حمله غافل‌گیرانه» داده‌اند؛ در حالی که این نوع برداشت فقیهان و استناد به یک گزارش و طرد گزارش دیگر از جهاتی قابل تأمل است که در اینجا به برخی نکات اشاره می‌شود.

نکته اول: فقیهان فریقین بر چه اساسی گزارش اول را طرد و گزارش دوم را انتخاب کرده‌اند؟ معیار و میزان انتخاب و مرجحات آنها در پذیرش گزارش دوم چیست؟ تا جایی که بررسی شد، نه در منابع فقهی شیعه و نه در منابع اهل سنت هیچ مرجح و معیاری برای انتخاب گزارش دوم بیان نشده است.

نکته دوم: واقدی (۲۰۷ ق) در کتاب مغازی خود هر دو گزارش را نقل می‌کند و در پایان، گزارش اول را صحیح و گزارش دوم را نمی‌پذیرد و تصریح دارد: «و الحدیث الاول اثبت عندنا: حدیث اول نزد ما ثابت است».^۱ در این قبیل موارد باید توجه داشت هر چند واقدی سه سال بعد از شافعی از دنیا رفت، اما دیدگاه واقدی اوثق از باور شافعی است؛ چراکه شافعی فقیه است و واقدی مورخ و پرواضح است دیدگاه یک مورخ در طرد یا پذیرش یک دیدگاه تاریخی ارجح بر باور فقیه است؛ همان‌گونه که ابن سعد (۲۳۰ ق) نیز ضمن بیان دو گزارش پیش‌گفته، تصریح دارد: «و الاول اثبت: گزارش اول اثبت و قابل اعتماد است»^۲ و بر این اساس گزارش ابن عمر که گویای جواز حمله غافل‌گیرانه بود را نمی‌پذیرد. همچنین گزارش تاریخی و رأی مورخ از باب دلیل بودن، مقدم بر فتوا و رأی فقیه است، البته هنگامی که آن گزارش و رأی تاریخی مستند همان فتوا قرار گرفته است.

۱. واقدی، المغازی، ۱۴۵، ق، ۱، ج، ۱، ص ۴۵۷.

۲. ابن سعد، غزوات الرسول و سرایاه، ۱۴۰، ق، ۶۴؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، بی تا، ج ۲، ص ۶۴؛ رک: ابن سید، السیره النبویه (عیون الاثر)، ۱۴۰۶، ق، ج ۲، ص ۸۰.

نکته سوم: در سیره و روش پیامبر ﷺ به صراحت یا غیرمستقیم از «حملة غافل گیرانه» نهی شده است و ایشان در مواقع و مواطن متعددی به صحابه دستور داده اند قبل از جنگ، مشرکان و دشمنان را به اسلام دعوت کنند؛ از جمله:

- مورد اول: کلینی (م ۳۲۹ ق)، شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) و راوندی (م ۵۷۱ ق) نقل کرده اند: پیامبر ﷺ هنگامی که حضرت علی (ع) را به سوی یمن فرستاد، فرمود: «یا علی لا تقاتلن احدا حتی تدعوه... یا علی، با هیچ کسی جنگ نکن مگر آنکه ابتدا او را [به اسلام] دعوت کنی».^۱ در میان اهل سنت نیز واقدی (م ۲۰۴ ق)، ابن حبان (م ۳۵۴ ق) و سرخسی (م ۴۸۳ ق) روایت را این گونه بیان کرده اند: وقتی پیامبر ﷺ علی را در ماه رمضان به سوی یمن فرستاد، علی بن ابی طالب از آن حضرت پرسید: وقتی به آنجا رسیدم، چه کاری انجام دهم؟ پیامبر ﷺ فرمود: «فلا تقاتلهم حتی یقاتلونک، فان قاتلوک فلا تقاتلهم حتی یقتلوا منکم قتیلًا: با آنها وارد نبرد نشو تا اینکه آنها با تو بجنگند و اگر آنها با تو جنگ را آغاز کردند، باز با آنها جنگ نکن [و مدارا کن] تا از شما کسی کشته شود» و در ادامه آنها را دعوت به توحید و نماز و صدقه کرده است.^۲
- مورد دوم: حضرت هنگامی که روز خیبر پرچم را به حضرت علی علیه السلام داد و وی را برای قتال با آنها فرستاد، دستور دارد که آنها را به اسلام دعوت کند؛^۳ درحالی که اهل خیبر از کسانی بودند که قبلاً دعوت اسلام به آنها رسیده بود.^۴

۱. کلینی، الکافی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۲۸، شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ۱۳۶۵، ج ۶، ص ۱۴۱؛ راوندی، النوادر، بی تا، ص ۱۴۰.

۲. واقدی، المغازی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۱۵۷۹؛ ابن حبان، الثقات، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۱۲۲؛ در گزارش ابن حبان، دعوت به توحید و اقامه نماز نیست. سرخسی، شرح السیر الکبیر، ۱۹۶۰، م، ج ۱، ص ۷۸.

۳. ابن سلیمان کوفی، مناقب الامام امیر المؤمنین، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۵۵۷؛ ابن حبان، صحیح ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص ۳۷۸. طبرانی، المعجم الکبیر، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۱۵۲؛ ابن بطریق، عمدة عیون صحاح الاخبار، ۱۴۰۷، ص ۱۴۲.

۴. ابن قدامة، المغنی، بی تا، ج ۱۰، ص ۲۸۶؛ علامه حلی، تذکرة الفقهاء، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۴۵؛ طباطبائی، ریاض المسائل، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۴۹۴.

- مورد سوم: امام صادق (ع) فرمود: «ما بیت رسول الله ﷺ عدوا قط لیلا: پیامبر ﷺ به یقین در شب بر دشمن حمله نمی کرد».^۱ «تبیین» به معنای در شب بر دشمن نازل شدن،^۲ بر همین اساس مستحب است قتال بعد از زوال باشد.^۳ شبیه این روایت این گونه از اهل سنت نیز روایت شده است: «پیامبر ﷺ در غزوه ها شب هنگام بر دشمن حمله نمی کرد، بلکه تا صبح صبر می کرد...».^۴
- مورد چهارم: عبدالله بن عباس (ق ۶۹) آورده است: «پیامبر ﷺ با هیچ قومی ن جنگید مگر آنکه قبل از جنگ آن قوم را به اسلام دعوت کرد».^۵
- مورد پنجم: پیامبر ﷺ ضمن بیان فرامین و دستورات هنگام غزوات، فرمودند: «با کفار ن جنگید، مگر آنکه ابتدا آنها را به اسلام دعوت کنید».^۶
- مورد ششم: هنگامی که حضرت علی علیه السلام از پیامبر ﷺ پرسید چگونه با دشمن مواجه شوم؟ آن حضرت فرمود: «وقتی بر آنها وارد شدی، ابتدا آنها را به اسلام دعوت کن...».^۷

۱. شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ۱۳۶۵، ج ۶، ص ۱۷۴؛ حر عاملی، وسائل الشیعة، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص ۶۳.
 ۲. طباطبائی، ریاض المسائل، ۱۴۱۲ق، ج ۷، ص ۵۱۱.
 ۳. علامه حلی، تذکرة الفقهاء، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۴۱۲.
 ۴. ابویعلی، مسند ابی یعلی، بی تا، ج ۶، ص ۴۳۱؛ ابن حبان، صحیح ابن حبان، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۴۹؛ ابن عربی، احکام القرآن، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۰.
 ۵. ابن ابی شیبہ، المصنف، ۱۴۰۹ق، ج ۷، ص ۶۴۶؛ ابن حنبل، مسند احمد، بی تا، ج ۱، ص ۲۳۱؛ طبرانی، المعجم الکبیر، ۱۴۰۵ق، ج ۱۱، ص ۷۹؛ سرخسی، شرح السیر الکبیر، ۱۹۶۰م، ج ۱، ص ۷۷؛ ابن طاووس، الاقبال بالاعمال، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۳۱؛ هیشمی، مجمع الزوائد، ۱۴۰۸ق، ج ۵، ص ۳۰۴.
 ۶. واقدی، المغازی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۷۵۷؛ ابن حنبل، مسند احمد، بی تا، ج ۵، ص ۳۵۲؛ دارمی، سنن الدارمی، ۱۳۴۹ق، ج ۲، ص ۲۱۶؛ ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ۱۴۱۵ق، ج ۶۵، ص ۲۸۱؛ ابن ابی جمهور، عوالی اللثالی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۲۳۸.
 ۷. ابن سلیمان کوفی، مناقب الامام امیر المؤمنین، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۵۰۷؛ ابن حنبل، مسند احمد، بی تا، ج ۵، ص ۳۳۳؛ دارمی، سنن الدارمی، ۱۳۴۹ق، ج ۲، ص ۲۱۶؛ بخاری، صحیح بخاری، ۱۴۰۱ق، ج ۴، ص ۵ - ۲۰؛ ابن حبان، صحیح ابن حبان، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص ۳۷۸؛ ابن بطریق، عمدة عیون صحاح الاخبار، ۱۴۰۷ق، ص ۱۴۲.

بنا بر آنچه بیان شد، تقدم دعوت به اسلام بر قتال و جنگ است؛ بر همین اساس برخی از فقیهان معاصر شیعه فتوا داده‌اند: «ولا يجوز قتال احد من الكفار الا بعد دعائهم الى الاسلام...: کشتن هیچ‌یک از کفار جایز نیست، مگر آنکه ابتدا آنها به اسلام دعوت شوند...»^۱.

نتیجه

با توجه به مجموع آنچه بیان شد، به دست آمد یکی از مهم‌ترین اصول و قواعد پژوهش و استناد به گزارش‌های تاریخی، تفحص تام و جامع است و در این حالت می‌توان تحلیل و نظرات را بر مبنای صحیح استوار کرد. بر همین اساس اگر تفحص ناقص انجام پذیرد یا خارج از اصول و ضوابط معمول و مشهور باشد، تحلیل و نظر استخراج شده فاقد اعتبار و در برخی موارد متضاد با سیره نبوی است.

بحث جهاد و غزوات پیامبر ﷺ از آنجاکه با جان و مال و ناموس انسان‌ها سروکار دارد، از اهمیت بسزایی برخوردار است. در سیره جهادی پیامبر ﷺ دعوت به اسلام بر هر امری تقدم دارد؛ هرچند ممکن است در این میان گزارشی هم از شخصی چون عبدالله بن عمر بن خطاب نقل شده باشد که در مقام نقد و بررسی از اعتبار ساقط می‌شود. بر همین اساس دیدگاه و فتاوی‌ای شماری از فقیهان که با استناد به گزارش ابن عمر [یعنی گزارش دوم] حکم به جواز «حملة غافل‌گیرانه» داده‌اند، مخدوش و قابل تامل است؛ زیرا مستندی که فقیهان برای افتادگان استناد کرده بودند، نادرست و از لحاظ تاریخی بی‌اعتبار است؛ افزون بر آنکه در مقابل آن گزارش معتبر و اصح و اوثق دیگری نقل شده است که فقیهان از آن غفلت کرده‌اند.

۱. منتظری، ولایة الفقیه، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۷۱۰.

کتاب نامه

قرآن کریم

ابن ابی شیبہ، عبدالله (۱۴۰۹ق). المصنف فی الاحادیث والآثار. تحقیق: سعید اللحام. بیروت: دارالفکر.
ابن ابی عاصم، الضحاك (۱۴۱۱ق). الآحاد و المثانی. تحقیق: باسم فیصل احمد الجوابرة. الرياض:
دارالدراية.

ابن ابی جمهور، محمد (۱۴۰۳ق). عوالی اللثالی العزیزة فی الاحادیث الدینیة. تحقیق: مجتبی عراقی.
قم: سیدالشهداء.

ابن اثیر، مجدالدین (۱۳۶۴). النّهایة فی غریب الحدیث و الأثر. تحقیق: محمود محمد طناحی. ج ۴.
قم: اسماعیلیان.

ابن بطریق، یحیی (۱۴۰۷ق). عمدة عیون صحاح الاخبار فی مناقب امام الابرار. قم: النشر الاسلامی.
ابن جارود، عبدالله (۱۴۰۸ق). المنتقى من السنن المسندة عن رسول الله ﷺ. تحقیق: عبدالله عمر
بارودی. بیروت: دارالجنان.

ابن حبان، علی (۱۴۱۴ق). صحیح ابن حبان. تحقیق: شعیب الارنؤوط. ج ۲. بیروت: مؤسسة الرسالة.
ابن حبان، محمد (۱۳۹۳ق). الثقات. حیدرآباد: مؤسسة الكتب الثقافية.

ابن حجر، احمد بن علی [بی تا]. فتح الباری، شرح صحیح البخاری. ج ۱۳. بیروت: دارالمعرفة.
ابن حنبل، احمد [بی تا]. مسند احمد. بیروت: دارصادر.

ابن سعد، محمد (۱۴۰۱ق). غزوات الرسول و سراياه. مقدمه احمد عبد الغفور. بیروت: داربیروت للطباعة
و النشر.

ابن سعد، محمد [بی تا]. الطبقات الكبرى. بیروت: دارصادر.

ابن سلیمان کوفی، محمد (۱۴۱۲ق). مناقب الامام امیرالمؤمنین. تحقیق: محمد باقر محمودی. قم:
مجمع احیاء الثقافة.

ابن سید، محمد بن عبدالله (۱۴۰۶ق). السيرة النبوية المسمى بعيون الاثر فی فنون المغازی و الشمائل
و السير. بیروت: مؤسسة عزالدین.

ابن طاووس، على (١٤١٦ق). الاقبال بالأعمال الحسنة. تحقيق: جواد قيومی. قم: مكتب الاعلام الاسلامی.

ابن عبدالله، يوسف (ابن عبدالبر) (٢٠٠٠م). الاستذکار. تحقيق: سالم محمد عطا و محمد على معوض. بيروت: دارالكتب العلمیة.

ابن عربی، محمد [بی تا]. احکام القرآن. بيروت: دارالفکر.

ابن عساکر، على (١٤١٥ق). تاريخ مدينه دمشق. تحقيق: على شیری. بيروت: دارالفکر.

ابن قدامه، عبدالله [بی تا]. المغنی. بيروت: دارالكتاب العربی.

ابن کثیر، اسماعیل (١٤٢٠ق). السيرة النبوية. تحقيق: محمد المعتصم. چ ٢. بيروت: دارالكتاب العربی.

ابن منظور، محمد بن مکرم (١٤٠٥ق). لسان العرب. [بی جا]: نشر ادب الحوزه.

ابن نجیم مصری، عبدالله بن احمد (١٤١٨ق). البحر الرائق. تحقيق: زکریا عمیرات. بيروت: منشورات محمد على بیضون.

ابو یعلی موصلی، احمد بن على [بی تا]. مسند ابی یعلی، تحقيق: حسین سلیم اسد. چ ٢. [بی جا]: دارالمأمون للتراث.

احمدی میانجی، على (١٤٢٢ق). الاسیر فی الاسلام. چ ٢. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.

بخاری، محمد بن اسماعیل (١٤٠١ق). صحيح بخاری. بيروت: دارالفکر.

بخاری، محمد بن اسماعیل [بی تا]. التاريخ الكبير. تركيا: المكتبة الاسلامية.

بغوی، حسین بن مسعود [بی تا]. معالم التنزیل فی تفسیر القرآن. تحقيق: خالد عبدالرحمن العک. بيروت: دارالمعرفة.

بیان، حسن (١٣٩٩). اصول و قواعد اساسی رزم. تهران: دانشگاه افسری امام حسین.

بیهقی، احمد بن حسین [بی تا]. السنن الكبرى. [بی جا]: دارالفکر.

بیهقی، احمد بن حسین [بی تا]. دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشريعة. تحقيق: ابو عبدالرحمن مساعد. [بی جا]: دارالعاصمة.

- پیرزادفرد، قدرت الله (۱۳۸۴). «اصول جنگ و ارتباط آن در عملیات ویژه و مشترک». فصلنامه علوم و فنون نظامی، ش ۴، ص ۱۳۷ - ۱۴۹.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق). الصحاح. تحقیق: احمد عبدالغفور العطار. ج ۴. بیروت: دارالعلم للملایین.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۰۰ق). معرفة علوم الحديث. تحقیق: لجنة احياء التراث العربی. ج ۴. بیروت: منشورات دارالآفاق الحديث.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله [بی تا]. المستدرک علی الصحيحین. تحقیق: یوسف عبدالرحمن. بیروت: دارالمعرفة.
- حر عاملی، محمد (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعة. تحقیق: مؤسسة آل البيت. قم: مؤسسة آل البيت.
- دارمی، عبدالله بن الرحمن (۱۳۴۹ق). سنن الدارمی. دمشق: مطبعة الاعتدال.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۶). لغت نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۲۲ق). تاریخ الاسلام. تحقیق: عمر عبدالسلام. ج ۳. بیروت: دارالکتاب العربی.
- راوندی، فضل الله [بی تا]. النوادر. تحقیق: سعیدرضا علی عسکری. قم: دارالحديث.
- زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. تحقیق: علی شیر. بیروت: دارالفکر.
- سرخسی، محمد (۱۴۰۶ق). المبسوط. بیروت: دارالمعرفة.
- سرخسی، محمد (۱۹۶۰م). شرح السیر الکبیر. تحقیق: صلاح الدین منجد. [بی جا]: مطبعة مصر.
- سعدی، ابوحبیب (۱۴۰۸ق). القاموس الفقہی. ج ۲. دمشق: دارالفکر.
- شافعی، محمد بن ادريس (۱۴۰۳ق). الام. بیروت: دارالفکر.
- شافعی، محمد بن ادريس [بی تا]. الرسالة. تحقیق: احمد محمد شاکر. بیروت: المكتبة العلمية.
- شافعی، محمد بن ادريس [بی تا]. المسند. بیروت: دارالکتب العلمية.
- شربینی، محمد (۱۳۷۷ق). مغنی المحتاج. بیروت: داراحیاء التراث العربی.

- شوكانى، محمد (١٩٧٣م). نيل الاوطار من احاديث سيد الاخيار. بيروت: دارالجليل.
- شهيد ثانى، زين الدين عاملى (١٣٩٥ق). الروضة البهية فى شرح اللمعة الدمشقية. ج ٢. قم: انتشارات علمية.
- شيخ طوسى، محمد (١٣٦٥). تهذيب الأحكام فى شرح المقنعة للشيخ المفيد. تحقيق: حسن موسى. ج ٤. طهران: دارالكتب الاسلامية.
- شيخ طوسى، محمد (١٣٨٨ق). المبسوط فى فقه الإمامية. تحقيق: محمد باقر بهبودى. طهران: المكتبة المرتضوية.
- شيخ طوسى، محمد [بى تا]. الرسائل العشر. قم: مؤسسة النشر الاسلامى.
- شيخ نجفى، محمد حسن (١٣٦٦). جواهر الكلام. تحقيق: محمود قوجانى. ج ٢. طهران: دارالكتب الاسلامية.
- صالحى شامى، محمد بن يوسف (١٤١٤ق). سبل الهدى و الرشاد فى سيرة خير العباد. تحقيق: عادل احمد، بيروت: دارالكتب العلمية.
- طباطبائى، على (١٤١٢ق). رياض المسائل. قم: مؤسسة النشر الاسلامى التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة.
- طبرانى، سليمان بن احمد (١٤٠٥ق). المعجم الكبير تحقيق: حمدى عبدالمجيد. ج ٢. بيروت: داراحياء التراث العربى.
- طبرانى، سليمان بن احمد [بى تا]. المعجم الاوسط. تحقيق: ابراهيم حسينى. [بى جا]: دارالحرمين.
- طحاوى، احمد بن محمد (١٤١٥ق). شرح معانى الآثار. تحقيق: محمد زهرى النجار. ج ٣. [بى جا]: دارالكتب العلمية.
- طريحي، فخرالدين (١٤٠٨ق). مجمع البحرين. تحقيق: احمد حسينى. [بى جا]: مكتب النشر الثقافة الاسلامية.
- علامه حلى، حسن بن يوسف (١٤١٤ق). تذكرة الفقهاء. تحقيق: مؤسسة آل البيت. قم: مؤسسة آل البيت.

علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۸ق). مختلف الشیعة. تحقیق: مؤسسة النشر الاسلامی. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.

علامه حلی، حسن بن یوسف [بی تا]. منتهی المطلب. چاپ سنگی. [بی جا]: [بی نا].
عمید، حسن [بی تا]. فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر.

العینی، محمود [بی تا]. عمدة القاری. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
فیروزی، سعید؛ حسینی هدایت الله (۱۳۹۹). «بررسی اهمیت اصل غافل گیری در جنگ های پیامبر اکرم ﷺ و کاربرد آن در عصر حاضر». دوفصلنامه پژوهش های علوم نظامی دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)، ش ۲، ص ۱۸۱ - ۲۱۱.

قلی زاده، احمد (۱۳۷۹). واژه شناسی اصطلاحات اصول فقه. تهران: بنیاد پژوهش های علمی فرهنگی نورالضیاء.

کحلانی، محمد بن اسماعیل (۱۳۷۹ق). سبل السلام. تحقیق: محمد عبد العزیز. ج ۴. مصر: شركة مكتبة مصطفى البابي.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). الکافی. تعلیق: علی اکبر غفاری. [بی جا]: دارالکتب الاسلامیة.
مرکز المعجم الفقہی، [بی تا]. المصطلحات. [بی جا]: [بی نا].

مروارید، علی اصغر (۱۴۱۰ق). الینایع الفقہیة. بیروت: دارالثرات.

المروزی، إسحاق بن ابراهیم (۱۴۱۲ق). مسند ابن راهویه. تحقیق: حسین برد البلوسی. المدینة المنوره: مكتبة الايمان.

المزنی، اسماعیل [بی تا]. مختصر المزنی. بیروت: دارالمعرفة للطباعة و النشر.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۱). سیری در سیره نبوی. تهران: صدرا.

مقریزی، احمد بن علی (۱۴۲۰ق). امتاع الاسماع بالنبی من الاحوال و الاموال و الحفدة و المتاع. تحقیق: محمد عبد الحمید. بیروت: دارالکتب العلمیة.

- منتظري، حسينعلی (١٤٠٨ق). ولاية الفقيه وفقه الدولة الاسلامية. قم: المركز العالمي للدراسات الاسلامية.
- نسائي، احمد بن شعيب (١٤١١ق). السنن الكبرى. تحقيق: عبدالغفار سليمان. بيروت: دارالكتب العلمية.
- نعمان، مغربي (١٣٨٣ق). دعائم الاسلام. تحقيق: آصف بن علي. قاهره: دارالمعارف.
- نوري، حسين (١٤٠٨ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. تحقيق: مؤسسة آل البيت. ج ٢. بيروت: مؤسسة آل البيت.
- نووي، يحيى بن شرف [بى تا]. المجموع فى شرح المذهب. [بى جا]: دارالفكر.
- نويرى، احمد [بى تا]. نهاية الأرب فى فنون الأدب. قاهرة: وزارة الثقافة و الإرشاد.
- واقدي، محمد بن عمر (١٤٠٥ق). المغازى. تحقيق: مارسدن جونس. [بى جا]: نشر دانش اسلامى.
- هيثمى، على (١٤٠٨ق). مجمع الزوائد و منبع الفوائد. بيروت: دارالكتب العلميّة.